

Marie MACKOVÁ

Hadry a hadrnice: od důchodkového deliktu k průmyslové surovině a sběračkám odpadu

Na podzim roku 1884 se pánům z hraničního okrsku liberecké sekce finanční stráže podařil zřídka vídaný úspěch.¹ V důsledku všímavosti a upozornění správce celnice ve Varnsdorfu Antona Petzolda zasáhli tři členové sboru při nesprávně deklarovaném i prováděném vývozu hadrů do Saska. Náklad, který byl na české straně deklarován jako obaly a na saské straně jako jutový odpad, byl ve skutečnosti přísně hlídanou průmyslovou komoditou – hadry pro papírenskou výrobu. V roce 1884 jedinou položkou zatíženou vývozní daní v celém habsburském Předlitavsku. Zatímco jinak se finanční stráž té doby pachtila za krejcarovými úniky na kolkovném, v lepším případě dokazovala zlatkové úniky na „převařeném“ pivu či nepřiznané surovině v lihovarech, tady bylo odhaleno celkem 14 441 kg nepřiznaného nákladu, který ve výsledku znamenal zkrácení vývozního cla o 949 zlatých.² Zasahujícími ve jménu státu byli komisař finanční stráže Johann Fürtsch a respicienti finanční stráže Johann Fuchs a Julius Fischer.³ Všichni se ocitli nejenom v ročním hlášení úspěchů, ale také byli svým nadřízeným navrženi na vyznamenání. Patrně díky tomu se popis události optikou úředníků finanční správy zachoval. Nebyl to žádný zvlášť dobrodružný příběh: ani pachatelům, ani finanční strážní v něm nešlo o život, což nemuselo být při odhalování důchodkových deliktů na celní hranici úplně obvyklé. V tomto případě však stačilo kombinovat informace o zásilkách pro jediného příjemce a pak spojit úřední doklady s konkrétními náklady. K tomu samozřejmě vyslechnout další zainteresované osoby, především povozníka přepravujícího neobvyklý kontraband k železnici, a na závěr vypracovat předpisové hlášení a vše předat příslušnému nadřízenému okresnímu finančnímu ředitelství.

¹ Část výzkum pro tuto stať byla podpořena univerzitním projektem č. SGS-2017-008 – Podpora vědeckých a prezentačních aktivit studentů doktorského programu Historie a magisterského programu Kulturní dějiny: badatelské trendy a aktuální metody výzkumu novověku a současných dějin.

² Národní archiv ČR (dále jen NA ČR), Zemské finanční ředitelství Praha 1850 – 1918 (dále jen ZFRP), kart. č. 466, fasc. 4/35.

³ Komisař finanční stráže Johann Fürtsch byl v době zásahu šestačtyřicetiletý, původně krejčovský učedník, který sloužil od svých devatenácti let, aktuálně v době zásahu měl odslouženo téměř dvacet sedm let. Podle služebních údajů byl nevelké, štíhlé postavy, zcela zdravý, ochotný, tichý a sečtělý, velmi dobrých morálních vlastností a s úspěchy ve službě. Prošel ve službě téměř celé Čechy a postupně do jeho osobní charakteristiky přibýlo *zkušený, rozvážný a nestranný*. Komisařem byl od roku 1881. S jeho povýšením na vrchního komisaře nikdo z bezprostředních nadřízených neměl problém, ale přesto finanční správa nespěchala. Johann Fuchs byl v té době osmatřicetiletý respicient, který se původně živil jako tkadlec a v řadách finanční stráže měl odslouženo osmnáct let. Nastoupil ve válečném roce 1866 a byl průběžně charakterizován jako velký, silný a zcela zdravý muž, klidné povahy, jehož morální vlastnosti jsou velmi dobré a stabilní, je velmi pilný a ochotný ve službě, za celou dobu netrestaný. Od července 1885 se stal samostatným respicientem v Rokytnici v Orlických horách, s povýšením na komisaře však nadřízení váhali. Julius Fischer byl nejmladším ze zasahující trojice, narodil se v roce 1852 a k finanční strážní nastoupil v roce 1870. Před tím byl „*soukromým písařem*“. Po fyzické stránce byl zdravý, obratný, velký a silný, jeho schopnosti ke službě byly charakterizovány poněkud mlhavě jako „*mnohé*“. Ovšem postupoval na zvyklosti sboru poměrně rychle ve služebních hodnostech, po prvním roce získal hodnost vrchního dohlížitele a už během jedenáctého roku služby se stal respicientem. Nadřízení ho viděli jako klidného, důvěryhodného a ochotného, následně se některým jevilo, že by potřeboval více energie k vedení. Naopak komisař Fürtsch oceňoval jeho schopnost vést druhé a smysl pro spravedlnost. V počátcích kariéry si Fischer vysloužil jednu ústní důtku za zanedbání povinností šéfa oddělení a zanedbání vyřízení stížnosti od veřejnosti, další dva tresty byly za svévolné vzdání se ze služby a za pozdní návrat do kasáren. Zatím co poslední z přestupků byl trestán pouze ústní důtkou, byť protokolovanou a sdělenou nadřízeným, svévolné opuštění služby mělo za následek finanční pokutu ve výši denní mzdy. Tresty byly vymazány v letech 1875 – 1876 (v přesném datu se různé výkazy ve složce neshodují, každopádně dávno před velkým úspěchem z roku 1884). Všichni tři muži byli v době úspěšného zásahu svobodní, jeden z nich byl evangelík, další dva katolíci. NA ČR, ZFRP, kart. č. 466, fasc. 4/35.

Odtud spis putoval na zemské finanční ředitelství do Prahy, které v rámci svých pravomocí realizovalo příslušné finanční odměny a také podalo návrh na vyznamenání, resp. povýšení úspěšných pánů ze sboru finanční stráže.

Případ je ukázkou toho, že finanční ostraha státních hranic monarchie byla zvláště ve druhé polovině 19. století kombinací složitých úředních postupů a faktických akcí v terénu. V daných souvislostech byla rozhodující chyba právě ta úřední, zásah v terénu postrádal vypjatou dramatičností. Na podzim 1884 měl najatý povozník dopravit z Čech do Saska zásilku vrácených obalů přes celní úřad II. třídy Floriansdorf,⁴ ale tyto komodity se mohly převážet jenom přes hlavní celní úřad Varnsdorf. Protože nešlo o první pokus ve jménu stejných firem na obou stranách hranice (následně byl obviněn i konkrétní saský královský hraniční vrchní dohlížitel, tedy odpovědná úřední osoba na opačné straně hranice)⁵ vzbudilo celkové množství vrácených obalů podezření: nebylo reálné, aby jich vzniklo takové množství v rámci jedné firmy a v tak krátkém čase. Když bylo vyjasněno, že nejde o obaly, ale o hadry – sledované a zatížené vývozní daní – kauzu zkomplikoval ještě povozník, který následně do protokolu tvrdil, že dříve vezl přes hlavní celní úřad Liberec hadry za hranice bez celního poplatku a podle tohoto příkladu se domníval, že jeho konání není v rozporu s platnými zákony. Šetření v řadách finanční stráže i celní služby ohledně takového pochybení se vleklo, ale tresty nakonec žádné nepadly. Do celního podvodu bylo zapojeno několik firem na obou stranách hranice, které byly v rámci doby zřejmě velmi dobře sešrané a spoléhající na pomalé, resp. někdy vůbec žádné šíření úředních informací mezi celní službou a finanční stráží. Což se nakonec ukázalo jako mylný předpoklad. Přes nesporný úspěch je však pravděpodobné, že úřední moc nakonec odhalila a byla schopná dokázat pouze část deliktu: v této kauze se – na rozdíl od některých jiných – nikdo z finanční stráže neodvolával na nalezené účetnictví či podobné doklady, které by dokazovaly další, již proběhlé, transakce srovnatelného typu.⁶ Na druhou stranu zachycené množství suroviny jen stěží mohlo být prvním pokusem.

Finanční správa se v 19. století hadry musela zabývat v několika směrech. Jednak šlo o ceněnou surovinu papírenského průmyslu, která byla natolik ochraňována pro domácí trh, že se nakonec ocitla v naprosto ojedinělé situaci ve smyslu celním. Kromě toho se však jednalo o ostře sledovaný artikl z hlediska veřejné hygieny té doby. Mimo sféru pravomocí finanční správy to však byla také součást pevného komunálního odpadu, se kterým si v dané době musely poradit především samosprávy větších a velkých měst.

V souvislosti s vydáním celního a monopolního zákona platného od roku 1836 byl také zpracován nový Celní tarif, který vstoupil v platnost v roce 1838.⁷ Ten jako úplně první položku v seznamu clem jakkoliv dotčených komodit jmenoval odpady obecně,⁸ pokud nejsou zvláště jmenovány u své základní suroviny, jako např. odřezky rohů, šlachy, špóny cínu

⁴ Floriansdorf je jedna z vesnic, které byly v roce 1949 připojeny k Varnsdorfu. Od svého vzniku parcelací panského dvora v roce 1699 užívala německé pojmenování, ke kterému nebyl žádný český ekvivalent. Německý název lokality je užíván i například v KOL., *Varnsdorf, město průmyslu a zahrad*, Česká Lípa, Studio REMA '93, spol. s r. o. 2003, s. 91 – 93, 158 – 159, 175. Tamtéž ovšem tvrdí, že hraniční inspektoři (patrně ti finanční stráže) vedli správu celnictví. Finanční stráž však byla vůči celní službě dozorovým orgánem. V textu je navíc poměrně nejasné určení inspektorátu a komisariátu finanční stráže. O organizační strukturu finanční stráže včetně této oblasti podrobněji Marie MACKOVÁ, *Finanční stráž v Čechách 1842-1918*, Pardubice, Univerzita Pardubice 2017, s. 38-57.

⁵ Ten měl o problém víc, protože na saské straně navíc došlo ke krácení udávané váhy do úředního protokolu. NA ČR, ZFRP, kart. č. 466, fasc. 4/35.

⁶ NA ČR, ZFRP, kart. č. 466, fasc. 4/35.

⁷ O vývoji celních tarifů na našem území mj. i v 19. století například František MAINUŠ – Jan JANÁK – Vladimír HORVÁTH, *Historie celnictví v ČSSR*, Praha, Naše vojsko 1977. Tam však pochopitelně není místo pro specifické informace nutné pro tuto studii.

⁸ Politische Gesetzsammlung (dále jen PGS) 1838, Celní tarif, s. 528, pol. 1, Abfälle.

apod. Základní měrnou jednotkou pro celní sazbu byl jeden cent,⁹ u odpadů bez další specifikace bylo k proclení příslušno každých započatých pět centů.¹⁰ Podstatně vyšší clo bylo uvaleno na surovou bavlnu, včetně bavlněného odpadu, což ovšem směřovalo především do odpovídajícího zpracovatelského odvětví, nikoliv k odpadové surovině.¹¹ Odpadní hadry, bez ohledu na jejich složení, byly přiřazeny do pol. 283 zároveň s papírovým odpadem všeho druhu¹² a lepenkou. Clem byl zatížen každý cent čisté váhy třemi krejčary při dovozu, ale celým jedním zlatým při vývozu. Vše bylo ještě zkomplikováno tím, že celní povinnosti právě u téhle komodity nešlo vyřizovat kdekoliv, ale pouze na celních úřadech určeného typu. Ačkoliv se celní politika monarchie v průběhu 19. století měnila, někdy i dost radikálně, v případě odpadních hadrů byl Celním tarifem z roku 1838 položen základ, od kterého se odvíjely časové změny, mající charakter buď novel, nebo dílčích ministerských nařízení. K takovým patřilo například společné nařízení ministerstev financí a obchodu z 28. 4. 1857 o kontrolách zboží,¹³ které bylo platné mimo jiných zemí monarchie i v českých zemích a odkazovalo na §§ 337-360 celního a monopolního zákona,¹⁴ specifikovalo kontroly poměrně široké škály zboží na vnější i vnitřních hranicích říše.¹⁵ Pohyb hadrů byl v tomto předpisu speciálně upraven pro lombardsko-benátské království a Ilýrii,¹⁶ v ostatních oblastech byla tato komodita osvobozená od úředního dohledu ve vnitrozemí a v hraničních oblastech pokud zásilka nepřekročila celkovou váhu 25 liber.¹⁷ S platností od 1. 1. 1860 byl upraven způsob hlášení a výkazů o dohlídkách nad vyjmenovanými dováženými komoditami.¹⁸ Z něj je patrné, do jak pestré společnosti se dostaly mnohé odpady, včetně hadrů. Ministerstvo financí, resp. jeho oddělení nepřímých daní bylo nadále příjemcem veškerých hlášení o dovozu mj. odpadů, mezi které byly v tomto smyslu počítány hadry, kosti, kostní moučka, paznehty, rohy, kopyta, kůže, kožešiny, včetně odřezků.¹⁹ Ve vývozním seznamu této vyhlášky se hadry neobjevují, protože šlo stále o komoditu zatíženou vývozní daní. Uvedena je pouze surová bavlna a její odpad.²⁰ Tato dozorová povinnost na území hraničních okrsků byla postupně novelizována, ale jako princip zůstávala v platnosti.²¹

⁹ Celní cent bylo ve Vídeňské soustavě 50 kg, vídeňský cent činil cca 56 kg. To vše až do změny měrné soustavy v roce 1876. <https://www.jednotky.cz/hmotnost/celni-cent/>, 30. 11. 2017.

¹⁰ Dovoz 2/4 kr, vývoz 1/4 kr za každých započatých pět centů. PGS 1838, Celní tarif, s. 528, pol. 1, Abfälle.

¹¹ PGS 1838, Celní tarif, pol. 23: bavlna surová, včetně odpadu – dovoz: cent – 1 zl 40 kr, vývoz: 12 2/4 kr.

¹² Speciálně je vyjmenovaná makulatura, odpad od hracích karet a odpad papírový obecně. Lepenka tvoří samostatnou vyjmenovanou položku, stejně tak použité obaly, které ovšem mohly být jak textilní tak papírové. PGS 1838, Celní tarif, s. 640, pol. 283.

¹³ *Verordnungsblatt für den Dienstbereich des österreichischen Finanzministerium* (dále jen VFM), 1857, s. 156-159.

¹⁴ Změny s odkazem na §§ 48-50 předpisu ze 7. 6. 1853, *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder* (dále jen RGBL) 1857, s. 521.

¹⁵ Jednalo se na vnější hranici o cukr ve všech podobách (sypký, rafinát i sirup), kávu, bavlněné zboží (osvobodit bylo možné surovou bavlnu, bavlněnou vatu, přízi, nitě, knoty, prýmkařské a punčochářské zboží), sůl a na jižní hranici také o hedvábí. Na vnitřních hranicích jenom o cukr a výrobky z něj, kávu a sůl.

¹⁶ Pro Ilýrii zrušeno už 24. 11. 1857, VFM, 1857, s. 518. K dalším změnám v tomto prostoru pak došlo s ohledem na ustanovení míru ve Villafranca a novou definicí hraničního okrsku na lombardsko-benátské hranici. Vůči „sardinské Lombardii“ byla rozšířena povinnost dohledu nad pohybem hadrů, s platností od 1. 5. t. r. VFM, 1861, s. 102, 12. 4. 1861, čj. 16988-274.

¹⁷ Zhruba 12,5 kg.

¹⁸ VFM, 1859, s. 445: nařízení ke zjednodušení pohybu zboží, čj. 6629/1859 FM. Platilo pro všechny země monarchie s výjimkou Dalmácie, řešilo i specifika obchodu s Tureckem a nerakouskými oblastmi Itálie.

¹⁹ Kromě odpadů k dozorovanému dovozu náležely mj. zvířecí produkty (šlo o zpracované i nezpracované kůže, srst, peří, ale i med a jiné nespecifikované zvířecí produkty), jantar, zvířecí zuby, mušle, perlorodky, korály, mořská houba, sloní kly, některé minerály, barviva, terpentýn a citronová šťáva, některé chemické látky, drahé kovy, kožešinové a slaměné výrobky, kostěné a plechové výrobky, lodě, povozy, přístroje, voskové zboží, zapalovací zboží nebo malby.

²⁰ Speciálně dozorován byl například vývoz koloniálního zboží (jmenován např. kmín a anýz, včetně rostlin), ryb, vodních živočichů, divočiny, veškerých zvířecích produktů (kožešiny, rohovina, med, vosk), octa, ovoce

Situaci speciálně v Čechách na nějakou dobu změnila celní dohoda mezi Rakouskem a Německým celním spolkem. Ta v oddíle XIII Odpady, pol. 44 b) uvádí hadry a jiné odpady k výrobě papíru, tj. lněné, bavlněné, hedvábné a vlněné hadry, polotovary, pevnou i tekutou papírovou hmotu, papírové odřezky, makulaturu (popsanou i potištěnou), sítě a provazy jako komodity s volným a clem nezatíženým dovozem do Rakouska z celního spolku. V podstatě stejná situace platila pro opačný směr z Rakouska do celního spolku. Vyvážet se navíc z Rakouska do zemí celního spolku mohla ještě cupanina.²² To však netrvalo dlouho.

Všeobecný celní tarif z roku 1878 obsahuje padesáti stránkový seznam položek zatížených dovozním clem (například bavlněný odpad a surová bavlna se dovážely bez cla) a jedinou položku zatíženou vývozním clem: hadry.²³ Hadry a jiné odpady pro papírenskou výrobu, ať už lněné, bavlněné, hedvábné nebo vlněné, také polotovary pro papírenskou výrobu, tedy pevná i tekutá papírová masa, nejhrůznější papírové odřezky a odkrojky, makulatura (popsaná i potištěná), staré sítě a provazy, to vše podléhalo vývoznímu clu ve výši čtyři zlaté za 100 kg.²⁴

Kromě celních ustanovení byl přeshraniční pohyb hadrů stále pečlivě sledován, byť důvody nebyly vždy primárně ekonomické.²⁵ V průběhu celé druhé poloviny 19. století se objevovaly zákazy dovozu hadrů, prádla, starého oblečení, nevyčištěného ložního prádla, někdy rozšířené o peří, kůže a veškeré rohovinové části zvířat z nejrůznějších zemí. Důvodem vždy byla hygienická situace, nejčastěji epidemie nějaké nakažlivé a těžko léčitelné choroby v zemích původu těchto surovin. Délka takového omezení bývala různá, vycházela vždy z konkrétní situace, mnohdy se počítala na roky a byla ještě prodlužována o dobu nutnou nejenom k úřednímu zpracování změny, ale také ke zveřejňování příslušných výnosů.²⁶ Pokud se rozmohla cholera, pak bývaly zákazy dovozu přímého i formou tranzitu přes další země

včetně sušeného, pečiva a chleba, veškerých potravin, soustružnických a řezbářských výrobků, léků a parfémů, vyjmenovaných chemických látek, drahých kovů, voskového plátna a mušelinů, kartáček a kožešnického zboží, kostěného, kamenného a plechového zboží a jakýchkoliv maleb.

²¹ Novela týkající se Čech je z roku 1886. *VFM*, 1887, s. 1, 13. 12. 1886, čj. 37 876.

²² Situaci ovšem mohly zkomplikovat například lidské vlasy, ať už surové nebo jakkoliv zpracované a péra v jakékoliv podobě. Samostatně byly obě komodity volně obchodovatelné přes hranici se zeměmi celního spolku, ale pokud byly součástí oděvů, nebo čistících prostředků, pak byly zatíženy daní v řádech až desítek zlatých. *VFM*, 1865, s. 168-169.

²³ Haderlumpen, Strazzen.

²⁴ *RGBI* 1878, s. 203, zákon z 27. 6. 1878 o všeobecném celním tarifu pro rakousko-uherský celní prostor. Přehledně o tom též František VESELÝ, *Všeobecný slovník právní: příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených*, díl první, Praha 1896, s. 134-135.

²⁵ Ačkoliv Čechy a Slezsko měly velmi dlouhé úseky státních hranic, ne všechna nařízení o obchodním a zpracovatelském pohybu této suroviny se jich týkala. Tak byla zrušena od 1. 5. 1855 kontrolní povinnost vůči hadrům v hraničním okrsku ilyrského Přímoří, která byla zavedena dekretem dvorské komory čj. 24945-1410 ze dne 11. 6. 1836, č. 1261/1855, *VFM*, 1855, s. 179.

²⁶ Například v letech 1866-67 platil zákaz dovozu těchto komodit ze Švýcarska, *VFM* 1867, s. 250, 13. 12. 1867, čj. 47388/1867. Od roku 1867 bylo zakázáno dovážet takové věci z Itálie, *VFM*, 1867, s. 141-142, 2. 8. 1867, čj. 30461/1867. Kvůli choleře byl zákaz vůči Itálii a Dalmácii platný i pro léta 1873-74. S platností od 24. 3. 1878, aby bylo zamezeno zavlékání nejrůznějších chorob, bylo na dobu neurčitou zakázáno dovážení hadrů, nevyčištěného prádla, starého oblečení, nevyčištěného ložního prádla z Turecka, Srbska, Černé Hory, Rumunska a Besarábie, to vše se týkalo i tranzitu těchto komodit. *VFM*, 1878, s. 19. Velmi brzy nato, od 7. 6. 1878, bylo toto nařízení rozšířeno i na celé území Ruska a také na veškeré peří do ložního vybavení, *VFM*, 1878, s. 86. Tato omezení trvala celý následující rok. Jako obrana proti zavlečení chorob byl v roce 1883 vyhlášen zákaz dovozu starých hadrů a souvisejících komodit z Egypta, v roce 1884 z Francie, Alžíru a Tuniska, z Itálie a Španělska, v roce 1885 z Gibraltaru, v roce 1888 znovu dovozu, včetně využití tranzitu, z Egypta, Francie, Alžíru, Tuniska, Itálie, Španělska a Gibraltaru, v roce 1890 byl vyhlášen zákaz dovozu a tranzitu ze Španělska a Malé Asie, z Egypta, následně z celé Asie. Omezení se mohla týkat i komodit přepravovaných přes určité přístavy, ať už francouzské nebo například rumunské. *VFM*, 1880-1894.

ještě rozšířeny o poměrně dlouhý seznam především čerstvých potravin.²⁷ Veškeré změny musela při své práci reflektovat nejenom celní správa, ale i dozorující finanční stráž.

Hadry obecně (někdy jako výsledná podoba nejrůznější textilní veteše, pro kterou už se nenalezlo jiné uplatnění) byly pro papírny ještě v 19. století zásadní surovinou. Nejžádanější byly ty lněné, ale ve směsi mohla být i bavlna, sláma a dobová technologie připouštěla už i rozemleté dřevo.²⁸ Bylo však nutné surovinu třídít alespoň na staré a nové hadry, na bílé a barevné, právě tak jako podle způsobu původního zpracování textilní suroviny. Někdy byly dokonce už hadry jako základní surovina tříděny podle druhu papíru, který z nich měl následně vzniknout, na hadry: poštovní, kancelářské, tiskací, obálkové, modré, kartounové (pouhá přísada z bavlněných odpadků) a rezné a vlněné (používané na nejobyčejnější obálkový a savý papír).²⁹ Následující postup byl poměrně složitý. Hadry bylo třeba nejprve mechanicky zbavit všech krejčovských zásahů, jako jsou veškeré švy, sámký a obruby, ale i knoflíky, háčky a podobné součástky většinou právě zanikajícího oděvu či prádla. Pak bylo třeba surovinu rozřezat na drobné kousky, následně ve speciálním stroji co možná nejpečlivěji odprášit a pak vyprat ve vodě s louhem, někdy i s přidaným páleným vápnem a za přispění horké páry. Místo louhu v určitých případech následovalo pouhé uležení nevysušených hadrů, které samo o sobě způsobilo jejich zpuchření. Pak bylo možné je snáze rozemlít ve speciálním stroji obecně zvaném holander.³⁰ Ten je zároveň znovu vyprat, protože proces řezání probíhal za mokra. Výsledkem musela být hladká hmota, ve které nebyla patrná dlouhá vlákna původní vstupní suroviny. K získání sloužil druhý mlýnek, pracující na stejném technickém principu, jen podstatně důkladněji s ohledem na drobné částice hmoty. Různá vylepšení přinášela holandery pracující s principem odstředivé síly, které byly nejenom výkonnější, ale i technologicky dokonalejší. V procesu dalšího zpracování musela být surovina opět vybělena, většinou pomocí některé ze sloučenin chlóru a pak znovu pečlivě vyprána. Tím byla připravena pro ruční výrobu papíru pomocí rámu. Ve druhé polovině 19. století však taková hmota mohla tvořit i základ pro strojovou výrobu papíru.³¹ Barevné hadry mohly být používány na výrobu barevných papírů, ale šlo spíš o podřadnější druhy: savý papír (červený),

²⁷ Například v roce 1892 byl takto jako opatření proti zavlečení cholery vyhlášen zákaz dovozu a tranzitu z Ruska, z Hamburku a Altony, ze všech německých přístavů na Severním moři, z Antwerp a l'Havru, z celého Německa, z Nizozemí, Belgie, Francie a Rumunska, který kromě obvyklého textilu platil také pro čerstvé ovoce, zeleninu a ryby, kromě těch, které jsou konzervované v plechových obalech, dále se týkal dlouhé řady čerstvých potravin, nejenom ryb, raků a šneků, ale i tuků, všech živočišných produktů, včetně rohů, paznehtů, šlach, krve (i sušené), kůže surové i zpracované atd. Kromě toho bylo třeba dbát zvýšených bezpečnostních opatření vůči obalům všeho zboží, které sice nebylo zakázáno dovážet, ale zvláště u těch znečištěných mohla zasáhnout obsluha železniční stanice. *VFM*, 10. 10. 1892, s. 645-646.

²⁸ Době odpovídající technologie popisuje např. Josef BALDA, *Základové technologie*, Praha, I. L. Kober 1862, s. 132-151. K tomu též Dušan RIEGEL, *Vývoj zpracování textilních odpadů jako druhotné suroviny*, Sborník technického muzea v Brně, 6, 1991, s. 69-85. Výzkum se v současné době soustřeďuje především na dějiny konkrétních papíren. Z novějších například Miloš LEŠIKAR a kol., *180 let tradice výroby papíru v Hostinném: 1835-2015*, Hostinné, KRPA Paper a. s. 2015, ISBN 978-80-260-7977-4. Richard SEDLÁČEK, *Ruční papírna ve Velkých Losinách: 1596-1996, kapitoly z dějin papírenské manufaktury*, Olšany, Morpa a. s. 1996, ISBN 80-260-9352-6. Miroslav VANĚK – Josef VANĚK, *Přibyslavice: papírna – drážka a dráha*, Tišnov, Sursum 2015, ISBN 978-80-7323-285-6. Václav ŠPLÍCHAL – Miloslav VÍTEK, *Papír a ruční papírny v Jihlavě a kraji Vysočina*, Jihlava, Statutární město Jihlava a Nová tiskárna Pelhřimov 2010, ISBN 978-80-7415-036-4. Poněkud odlehlejší od tématu jsou například Casimir KATZ – Lothar GÖTTSCHING, *Papier-Lexikon*, Gernsbach, Deutscher Betriebswirte-Verlag 1999, ISBN 3-88640-080-8. Josef KORDA a kol., *Papírenská encyklopedie*, Praha, SNTL 1991, ISBN 80-03-00647-3. Peter TSCHUDIN, *Grundzüge der Papiergeschichte*, Stuttgart, Hiersemann 2002, ISBN 3-7772-0208-8.

²⁹ Josef SEDLÁČEK, *Stručná nauka o zboží, část druhá, Látky rostlinné*, Praha, I. L. Kober 1873, s. 167-168.

³⁰ Holländer, čeština vytvořila pojem hadromel, patrně ne příliš často užívaný. BALDA, I. c., s. 133-135.

³¹ BALDA, I. c., s. 138 – 146 popisuje podrobně jak ruční tak různé typy strojové výroby papíru aktuální na konci 50. let 19. století.

hrubý šedý papír nebo balicí papíry (červený nebo modrý). Častější bylo barvení papírové drti, jejímž výsledkem byl kvalitnější probarvený papír, ať už přírodními prostředky, nebo chemicky.³² Vlněné hadry, špatné bavlněné hadry, papírové odřezky a starý popsaný či potištěný papír se v této době používaly na výrobu hrubé lepenky.³³ Naopak všechny kvalitnější druhy lepenky vyžadovaly k výrobě lepší vstupní surovinu nebo dokonce už hotový papír, právě tak, jako všechny další speciální papírové výrobky (například tapety). Za metrický cent hadrů pro papírny v monarchii se podle dobových učebnic zbožiznalství platilo podle jejich kvality v širokém rozmezí šesti až dvaadvaceti zlatých.³⁴

Hadry, tak ceněné v papírnách, ve skutečnosti tvořily jednu ze součástí pevného odpadu, který bylo potřeba z lidských obydlí a jejich okolí nějak odstraňovat. Ani velká města se relativně dlouho nezabývala systematickou likvidací takového odpadu, natož pak středně velké či dokonce malé lokality, kde kumulace lidí na malém prostoru nebyla tak vysoká, aby jimi produkované pevné odpady působily výraznější problémy. S výjimkou popela vznikalo pevného odpadu relativně málo. I poměrně dobře situovaní lidé byli zvyklí šetřit, věci opravovat a používat až do úplného zničení, případně je prodat nebo darovat. Kromě toho vše, co mohlo shořet, zmizelo v ohni, co se mohlo rozložit, bylo zvláště v malých městech s alespoň částečným zemědělským zázemím odloženo na hnojiště. Pokud se vůbec v tomto smyslu cokoliv řešilo ještě hluboko v 19. století na komunální úrovni, pak to bylo odvádění vody a kanalizace všeobecně, přičemž k inovacím v této oblasti, ale mnohde i k pouhému standardnímu řešení, přispěla v mnohém situace válečného roku 1866 a její následky. I zemské hlavní město Praha dostalo první *Řád čištění ulic pražských* až z iniciativy hraběte Chotka v roce 1838. Následně od roku 1848 se mezi jeho agendy zařadilo očišťování ulic a dozor nad jejich osvětlováním, od roku 1853 pak čištění všech veřejných prostranství ve městě.³⁵ Činnost spočívala v zametání a kropení ulic, odstraňování sněhu, posypu při náledí a dovozu pevného odpadu z domácností.³⁶ Řízení těchto aktivit se postupně přesouvalo mezi referáty a specializovanými úřady správy města Prahy.³⁷ Základní praktickou jednotkou pro tuto činnost byl obecní dvůr, jehož správce zaměstnával řadu kočích, závozníků, hlídačů, nosičů, kárkařů, metařů a podobných profesí. Pevný domovní odpad, včetně popela, se svážel každý den na určená smetiště, nebo ke kompostování do okolí Prahy. Na smetištích ještě byly vybrány sklo, železo, barevné kovy a hadry a prodány specializovaným obchodníkům s těmito surovinami, právě tak jako koňský trus a listí smetené z ulic. Praha byla ve druhé polovině 19.

³² Chemické barvení papíru např. Josef Balda považoval za hezčí, používala se k tomu stejná barviva, jako při barevných úpravách textilu, která jsou z dnešního pohledu barvivy a činidly přírodními: mořena barvířská, kamenec, fernambuk (pernambuk, *Caesalpinia sappan*), indigo, modré dřevo (kampeška neboli kreveň obecná, *Haematoxylon campechianum*), žluté dřevo (neboli moruše), duběnky, zelená skalice, nebo například ořechové slupky. BALDA, I. c., s. 148. <http://www.manahuna.cz/manahuna/eshop/2-1-Prirodni-barviva>, 30. 11. 2017.

³³ Geformte Pappe, tvořená lepenka.

³⁴ Josef SEDLÁČEK, *Stručná nauka o zboží, část druhá, Látky rostlinné*, Praha, I. L. Kober 1873, s. 167-168.

³⁵ Další instrukce pro tuto činnost byla pro Prahu vydána v roce 1877 (*Řád čištění města*), v roce 1888 (*Všeobecný řád a způsob čištění ulic*) a po sporech s majiteli domů jeho novela podle rozhodnutí Nejvyššího správního soudu v roce 1910. Jaroslav LÁNÍK – Jan VLK (ed), *Dějiny Prahy*, díl II, Praha, Paseka 1998, s. 190-191.

³⁶ Zaměstnanci obecních dvorů však měli i povinnosti jiného charakteru. Podle potřeby převáželi staré, nemocné a raněné lidi do nemocnic či chudobinců, opilce na policejní komisařství, tuláky a žebráky na hnanecovou stanici a utopence a sebevrahy na patologii. Kromě toho museli asistovat při exekučních řízeních a v době povodní roznášeli v zasažených oblastech pitnou vodu. Jaroslav LÁNÍK – Jan VLK, I. c., s. 190.

³⁷ Nejprve byla agenda příslušná II. referátu – hospodářskému, pak se dostala pod správu Stavebního a hospodářského úřadu, následně jako většina technických záležitostí ke stavebnímu referátu, od roku 1908 do kompetencí XVI. referátu. Podrobněji o tom *800 let pražské samosprávy*, Praha – Dolní Břežany, Archiv hlavního města Prahy – Scriptorium 2002. **Až v dubnu 2018 vyšla, navzdory uvedenému dataci, stať Radky STRUŽKOVÉ, *Odpady v 19. století v Praze*, in: *Pražský sborník historický, XLIV*, Praha, Scriptorium 2016, s. 99-140.**

století považována za velmi progresivní ve využívání odpadů a ostatní velká města v českých zemích za ní v tomto směru patrně dost zaostávala.³⁸ Syrově a s třeskutým humorem jsou zapojeny postřehy o nakládání s odpadem v pražských ulicích do aktuálního politického komentáře v kabaretním provedení: „*My hadrníci přijdeme všichni ,cu grunt‘ – vyhyneme. Jak pak ne? Dřív válelo se hadrů, skla i kostí dost na ulici. Ted’ co ,majstrát‘ nařídil čištění ulic, musí to házet každý do ,miskruvny‘. Tam nepolezu. Od té doby, co se mi stal ten malér – to mne přešel apetyt. Bylo to loni v zimě. Skočím do žumpy a hledám. Našel jsem celej chumáč kostí v hadrech zabalenej. Naložím to do nůše a pospíchám s tím domů. Doma praštím nůši na zem a chci se podívat, co jsem si to přines‘ a ona se z toho vylíhla – baba hadrnice. Hrom ti dal pac! Mizera tam skřehla a já se s ní dřel až domů.*“³⁹

Menší venkovská města byla nucena řešit kanalizaci a odvoz popela, ale ostatní pevné odpady mohly být do jisté míry přehlíženy či alespoň minoritním problémem, na který stačilo smetiště.⁴⁰ A někde mezi tím se proplétali ti, kdo sbírali hadry pro papírny a zároveň přispívali k čištění měst i vesnic: hadrnice a hadrníci. Tu povoz sbírající odpad předběhli a prošmejdili domácnosti sami, tu se vydali na smetiště, aby následně prohrábli vysypaný obsah a vydolovali vše, co hospodyně a služky zapoměly dát stranou a nabídnout jim ve směnném obchodu.

Ten, kdo dodával surovinu v podobě hadrů papírnám, byl většinou velký obchodník, jehož činnost byla stále pečlivěji sledována. Od roku 1884 byl obchod s hadry v hraničním okrsku⁴¹ zařazen mezi koncesované živnosti ve všech zemích Předlitavska, které hraniční okrsky na svém území měly. V praxi to znamenalo, že každý obchodník s hadry musel splnit zvláštní podmínky, mj. dané v §§22 a 23 zákona č. 39/1883 ř. z. Koncesi mohl dostat jenom tehdy, pokud proti němu nevedlo řízení okresní finanční ředitelství ve věci jakéhokoli důchodkového deliktu a pokud nebylo námitek proti zvolenému místu takového podnikání.⁴² Prvním článkem tohoto obchodního řetězce byli sběračky a sběrači v terénu, již zmínění hadrníci a hadrnice. Jejich činnost však nespádala do kompetencí živnostenského zákona a dokonce byla výslovně vyjmuta i z nařízení o podomním obchodu, byť se takovým praktikám na první pohled hodně blížila.⁴³ Při něm však šlo o prodej zboží, nikoliv o jeho nákup či sběr. Proto bylo sbírání hadrů, kostí, skla a jiných odpadků, stejně tak jako sběr léčivých bylin nebo pryskyřice pokládáno za činnost vykazující pouze spřízněnost. Přesto k provozování bylo potřeba zvláštní licence, kterou vydávalo místně příslušné okresní hejtmánství na základě předložení dokladu o zachovalosti.⁴⁴ Ani tam, kde bylo již nějakým způsobem organizováno

³⁸ K tomu též Lukáš FASORA, *Otázka zásobování pitnou vodou a nakládání s odpady ve městě Brně jako příklad integračního faktoru obcí brněnské aglomerace v letech 1881 – 1913*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C, Brno, Masarykova univerzita 2001, s. 157-169. dostupné na <http://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/102011>, 14. 12. 2017. Naopak pro Jiřího Peška to nebyla rovina jakkoliv zásadním způsobem charakterizující proměnu velkoměst druhé poloviny 19. století. Jiří PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850-1920*, Praha, Scriptorium 1999, ISBN 80-86197-09-3.

³⁹ Josef M. SRP (ed), *Vybrané sólové výstupy, komické scény a popěvky*, Karlín (1887-1899), Hadrník politikář. Sólový výstup pro pány od Maxe Dvořáka, s. 1-3.

⁴⁰ Tomu odpovídá i stav bádání: zmapováno je v různé míře budování moderní kanalizace a zásobování měst vodou, ale pevnému odpadu není věnována pozornost.

⁴¹ Území hraničního okrsku bylo definováno už celním a monopolním zákonem z roku 1836, mělo vztah ke státní (nikoliv zemské) hranici, ale ne pouze prostou vzdáleností. Podrobněji k tomu Marie MACKOVÁ, *Finanční stráž v Čechách 1842-1918*, Pardubice, Univerzita Pardubice 2017, s. 49-53.

⁴² Na základě § 24, odst. 1 zákona č. 39/1883 RGBl, kterým byl změněn živnostenský zákon č. 227/1859 RGBl. VFM, 1884, s. 377, 29. 7. 1884. Původní verze živnostenského zákona řadila mezi koncesované živnosti z této oblasti jenom vetešnictví a zastavárny. Na změnu upozornil například i *Samosprávný obzor*, 1896, s. 320.

⁴³ František Xaver VESELÝ, *Všeobecný slovník právní: příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na říšské radě zastoupených*, díl druhý, Praha 1897, s. 610-619.

⁴⁴ František VESELÝ, l. c., s. 618 s odkazem na výnos ministerstva vnitra ze dne 17. listopadu 1855, čj. 14 166.

čištění města, nebyly tyto osoby jeho zaměstnanci.⁴⁵ Licence od státní správy jim přikazovala teritorium, na kterém mohou působit, čímž je do jisté míry omezovala v pohybu a tím oddělovala od specificky migrujících osob, občas svázaných s drobnou kriminalitou. Na druhou stranu je taková licence svým způsobem vydělovala z bezprostředního vlivu samosprávy a činila z nich osoby nezávislé. Velká města i venkov vnímaly užitečnost těchto lidí, jejich obživu pokládaly za počestnou, ovšem zároveň velmi bídou, v podstatě na samém dně všech možností k uživení se.

Tato práce nebyla vyhrazena ženám, lze nalézt i hadrníky, ale zřejmě byli v menšině. *Květy* z roku 1870 dokonce dělily výskyt mužů a žen v téhle profesi podle místa působení: pro města pražská to podle nich byly „*městské Popelky*“ většinou staré ženy vybavené nůši a dlouhým železným prstem – hákem k prohrabávání smetišť a jiných míst, která se jim naskytnou, zatímco po venkově chodili podle časopisu hadrníci s vozíkem, na rozdíl od svých pražských kolegů většinou čistě oblečení.⁴⁶ Ještě *Ottův slovník naučný* zná i výraz *chiffonnier*, nikoliv ve smyslu prádelníku či šicího stolku, ale hadrnice.⁴⁷ Ostatně název těchto lidí byl proměnlivý: baba hadrářka, či handrle (plurál handrlata),⁴⁸ hadrník, haderlák či hadrlák,⁴⁹ Josef Jungmann uváděl hlavní výraz hadrářka, hadrnice jako další používaný. Pro muže pak hadrář či hadrník. V německých ekvivalentech Lumpensammlerinn či Lumpenweib, resp. Lumpensammler a Lumpenmann, Haderlumpenmann, Plundermann.⁵⁰

Ve vzpomínkách Ignáta Hermanna ještě nebyla pražská hadrnice pouhou figurkou místního koloritu, ale užitečným článkem života společnosti, byť hodně specifickým: „*Potom se objevila drobná babka s nůši: ‚Háádry prodaj – starý sklo, kosti – haddry, kossstíí!‘ Tato zpěvačka měla notu nejbohatší, ‚nejmelodičtější‘ a své poslední ‚kosti‘ vyvrískla tak, že to mnohdy skutečně všechny kosti pronikalo. A ta taky byla do pater a na pavlač nejčastěji zvána. Někde si své cucky, staré sklo a kosti prodávala hospodyně sama, někde to bylo privilejem dcerek (bylo-li jich více, střídaly se; ten týden jedna, s neděle druhá atd.). V rodinách však lepších, noblesnějších, byly tyto odpadky ‚akcidenci‘ služek, domácí paní se s tím nechtěla špinit.*

Tyto hadrářky čili hadrnice však nekupovaly vždy za hotové peníze. Býval to obchod výměnný. Panička, dcerka nebo kuchta vysypala obsah staré bedničky zpod postele, co do ní celý týden svědomitě ukládala, a když hadrářka všechno svědomitě ocenila, nabídla za zboží přadénko nití, několik jehel, půl tuctu perleťových nebo nitěných knoflíčků ke košilím, půl tuctu hornodlí,⁵¹ papírový proužek špendlíků atd. Trvalo handrkování někdy jako by šlo o dukáty, a pokaždé slyšela hadrářka, že ‚ta druhá‘ babka dává víc a lepších věcí.

Když babka hadrnice nashromáždila doma plnou nůši nebo dvě takovýchto odpadků, zanášela je k ‚velkoobchodníkům‘ buď do ulice Klimentské, buď na František, nebo někde až do Karlína. Tito velkoobchodníci, obyčejně židovští, třídili pak hadry, lněné, vlněné, bavlněné i hedvábné zvlášť, a z jejich skladů putovaly po dráze v žocích do papíren, kosti do špodáren, sklo do hutí.“⁵²

⁴⁵ Ačkoliv se to tak mohlo občas jevit, o čemž svědčí diskuze rozpoutaná ve *Fremden Blatt* v roce 1865: obyvatelé (skutečný počet lze stěží odhadnout, noviny referovaly obecně v plurálu) z oblasti kolem Nové brány ve Vídni si stěžovali, že sběrači kostí a hadrnice na ulicích působí odpudivě a „*Stadtsäuberungsamt*“ by jejich výskyt měl nějakým způsobem regulovat. *Fremden Blatt*, 11. 2. 1865, s. 5.

⁴⁶ *Život z pražských ulic: Hadrnice*, *Květy*, 13. 10. 1870, s. 327-328.

⁴⁷ *Ottův slovník naučný, illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, sv. 12, Praha 1897, s. 173. Právě tak *Novinářský slovník slov cizojazyčných*, 1910, s. 113: „*chiffonnière* (vyslov šifonjér): šatník, hadrnice“.

⁴⁸ Ignát HERRMANN, *Zmizelá Praha, Praha*, Československý spisovatel 1980, s. 44.

⁴⁹ Václav KOSMÁK, *Obzor*, 5. 12. 1888, s. 348.

⁵⁰ Josef JUNGSMANN, *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna*, Praha 1835, s. 648. Ale „*hadrářská živnost*“ (hadrářství) v překladu Lumperei.

⁵¹ Hornodle se dříve v Praze říkalo vlásničkám: Eugen RIPPL, *Z plavecké (vorařské) češtiny*, Naše řeč, 1934/18, s. 65-67. dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2787>, 10. 4. 2017.

⁵² Ignát HERRMANN, *Zmizelá Praha*, Praha, Československý spisovatel 1980, s. 41-44.

Přesně tak skutečný sběr hadrů pro papírny i dalších surovin, resp. vybraného pevného odpadu probíhal. Směnný obchod byl respektovaný dokonce i finanční správou. Sice sporadicky a ne pro zemi českou, ale lze nalézt upozornění, že hadrnice nesmí věci určené pro výměnu za odpad nabízet samostatně k prodeji. To by se už jednalo o podomní obchod, který měl jiná pravidla jak pro povolování, tak pro provozování i následné zdanění. Výměnný sortiment byl širší, než zaznamenal I. Herrmann. Řídil se nepochybně i místní poptávkou, která byla na venkově přece jenom odlišná od velkého města. Svě místo při něm tak našly například tkaničky (ženklíčky),⁵³ kus tkalounu k zástěře, pár loket tkaniček ke košilím, nebo „*kousek modrého*“ tj. lístek šmolkou napuštěného papíru, jež se místo šmolky dával do vody na prádlo,⁵⁴ sladké dřevo nebo drobné hračky pro děti, sirky a podobně.⁵⁵ Kromě toho však byli hadrníci a hadrnice, zvláště ti působící mimo zemská centra a největší města, oceňováni ještě z jiného důvodu. Jejich sice nikoliv potulný, ale přesto pohyblivý způsob života, byť třeba realizovaný jenom vytrvalými obchůzkami jedním městem, případně přílehlými vesnicemi, z nich dělal ještě ve druhé polovině 19. století v očích současníků nepřehlédnutelný informační kanál. „*Hadrník byl ten nejlepší zdroj informací, protože na venkově jsou noviny jen málo a chudý lid nechodí ani do hospody. Žádná světnička před ním není zavřená, všechno vidí a rád vypráví dál.*“⁵⁶ Zorný úhel těch, kdo patřili k vyšší společnosti, se blížil víc blahosklonnému nadhledu: prostřednictvím těchto lidiček se pro ně objevoval kolorit města, figurky k zapamatování bez tíživého stínu nedostatku a bídy života. Karel Hynek Mácha tak viděl mj. i pražské hadrnice: „*Flašinetáři. Hadrnice. Spískem. Jablečnice. Dřevoštěpové. Nosičky. Vozíčkáři. Trakařníci. Fiakristé. Husařky. Vaječný trh. Barvířský ostrov. Střelecký ostrov. Báby a slečny neznající krásu okolí pražského, kdež nikdy nebyly, netouží po něm, jen po tanci, v nocích veselosti jsou přítomny, ve dne spí neb pilně pracují, a zemrou ani nevyjdou z města, v kterém se zrodily, třeba v dost vysokém stáří.*“⁵⁷

V dobovém vnímání 19. století měla hadrnice (i její mužský protějšek) poměrně široké spektrum významů. Byla právě tak součástí řetězu vázaného na papírenský průmysl,⁵⁸ jako článek čištění velkých měst, nebo zvláštní způsob obživy na samém okraji všech myslitelných řemesel. V obecnější rovině se pojmenování stalo synonymem totálního lidského úpadku i charakteristiky dna společnosti. Patřila do společnosti potulných muzikantů a flašinetářů, nebo dráteníků.⁵⁹ tedy existencí sice se objevujících pravidelně, ale přesto ne zcela usedlých – ať už skutečně, nebo zdánlivě, i když sama tak volný způsob života vést nemohla pro úřední licenci vymezující teritorium působnosti. Pohybovala se v blízkosti drobného i většího zločinu právě tak jako v mezích striktní poctivosti (a přesto většinou nenalezla ocenění středostavovské společnosti).

Hadrnice mohla být překupnicí kradených věcí,⁶⁰ právě tak jako mohla cokoli sama odcizit. Na druhou stranu nebyla prvoplánovým prototypem delikventky a zřejmě jí ve skutečnosti opravdu nebyla. Její výlety za hranu zákona vznikaly častěji náhodně, než jako promyšlený zločin nebo přečin, někdy dokonce omylem. Skutečné, literárně neupravené

⁵³ *Obzor*, 5. 12. 1888, s. 348. *Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2.

⁵⁴ *Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2.

⁵⁵ *Život z pražských ulic: Hadrnice, Květy*, 13. 10. 1870, s. 327-328.

⁵⁶ V.N., *Nezdar domácí germanisace, Paleček*, 31. 1. 1874, s. 2; tamtéž, 7. 2. 1874, s. 150.

⁵⁷ Jaroslav ŠTĀSTNÝ (ed), *Sebrané spisy Karla Hynka Máchy*, Zápisník Máchův z let 1833 – 1834, Praha 1906, s. 179, úvod, s. 174. Jde o drobné glosy bez souvislostí: před citovaným je reminiscence na Hvězdu a sv. Václava, za citovaným obrázek z pražské hospody nejnižší kategorie a v ní snad předobraz pražského pepictva.

⁵⁸ Vídeňská *Die Bombe* takový řetězec pregnantně popsala v souvislosti se znovuzavedením kovové měny v Itálii: kdyby v Rakousku byly zrušeny papírové bankovky, byla by poškozena dlouhá řada lidí navázaná na papírenský průmysl: od poslední hadrnice až po presidenta trestního soudu, který odsoudí penězokazce falšujícího bankovky. *Die Bombe*, 17. 4. 1881, s. 2.

⁵⁹ Josef Leopold HRDINA, *Povídky, obrázky a humoresky*, díl druhý, Praha (1893), s. 116-117.

⁶⁰ Když se služka, která kradla v kavárně pana Kondelíka na Ferdinandově třídě v Praze, potřebovala svého lupu zbavit, prodala ukradenou kávu a cukr hadrnici. *Epoche*, 13. 4. 1879, s. 6.

příběhy hadrnic patřily čas od času mezi dramatické, jindy mezi definitivně tragické. Prolínaly se do nich neutěšené materiální poměry těchto žen, jejich neukotvený způsob života, každodenní bída, bezvýchodnost, jenom někdy vzpoura a zloba obrácená proti všem lépe zabezpečeným, kteří uměli opovrhovat. Zpráva o těžce zraněné ženě, která si navečer po práci sedla do průjezdu domu, mezi nohy si dala hrnc se žhavým uhlím pro zahřátí a usnula, následně se jí od žhnoucích uhlíků vznítila sukňe a než se probudila, těžce se popálila na nohou, měla ještě relativně dobrý konec: díky včasnému zásahu lékaře žena přežila, byť o dalších možnostech jejího života už noviny celkem pochopitelně nereferovaly.⁶¹ Stejně tak se hadrnice mohla pohybovat v blízkosti zločinu, ať už vědomě nebo bezděky v důsledku toho, že patřila k ekonomicky nejslabší části společnosti řešící své materiální zabezpečení příležitostně a podle osobního rozhodnutí za hranou zákona. Delikty, se kterými byla nejčastěji hadrnice spojována, se neřídko týkaly krytí osob, které přestupovaly zákon a drobných krádeží, mnohdy neúmyslných. Když totiž v odpadu našla jakoukoliv cennost, byla povinna ji odevzdat. Pokud by si ji ponechala a přišlo se na to, bylo to posuzováno jako krádež.⁶² V souvislosti s těžkými zločiny, například vraždou, byly hadrnice v tisku zmiňovány snad výhradně ze zahraničí a nelze se ubránit dojmu, že šlo víc o pobavení čtenáře, než o zpravodajství.⁶³ Čas od času se ovšem ve sloupcích soudniček vyskytla hadrnice i jako oběť. Zavražděná většinou tím nejprostším způsobem: uškrcená nebo bodnutá či podříznutá nožem, na ulici nebo v některém ze zapadáků, kde se shromažďovaly kriminální živly města. Dramatický dojem ze zprávy byl umocněn třeba popisem sametového kabátku nebo prošlapaných střevíčků, aby vynikl kontrast ztraceného luxusu a bezútěšné existence hadrnice. Častější je však zpráva o smrti staré hadrnice v jejím vlastním chudém příbytku, kterou navíc v některých případech nikdo dlouho nepostrádal. Zatímco jakýkoliv mord má vždycky příděch senzace, v samotě umírající stařena by měla vzbudit čtenářův soucit. Vypovídající jsou však zprávy, které hovoří o tom, že po smrti hadrnice žijící nuzný život byla v jejím příbytku nalezena finanční hotovost i v řádu stovek zlatých. Pod vrstvou senzační zprávy o pokladu je třeba vidět urputnou snahu majitelek stráždat v době, kdy mohou pracovat, aby v horších časech nezemřely hladem. Novinářům se ovšem mnohdy jejich smrt jevila jako naprosté vyhladovění a vyčerpání a následně nalezená hotovost jako důsledek v lepším případě ztráty soudnosti, v tom horším jako bezuzdná lakota.⁶⁴

⁶¹ *Prager Tagblatt*, 15. 11. 1879, s. 5.

⁶² Ze soudní síně 1880: „*hadrnice B. vede na Žižkově bídný život, plahočí se od rána do noci, přehrabuje se ve smetí a z nepatrného výdělku živí početnou rodinu.*“ Tato žena našla pod smetím zlatý náramek, světila se domovníkovi, který ji poradil, aby se náramek pokusila prodat a jeho nálezu neohlašovala. Domovník se pak vydal ke klenotníkovi, aby mu šperk ocenil. První ho ocenil za 77 zlatých, ale nechtěl koupit, druhý hned zavolal strážníka, protože nuzně oblečený domovník se mu zdál podezřelý. Oba pachatelé se dostali před soud pro podvod a účastenství v podvodu. Oba se přiznali a oba byli vzhledem k polehčujícím okolnostem odsouzeni poměrně shovívavě: ona na 14 dnů vězení, on na 8 dnů. *České noviny*, 26. 10. 1880, s. 3. Naopak *Moravská orlice* informovala, že byl od jedné hadrnice nalezen zlatý zasnubní prsten a odevzdán na obecní úřad, kde se o něj může majitel přihlásit. *Moravská orlice*, 1. 2. 1871, s. 3.

⁶³ Například zpráva o případu zavraždění čtyřech duchovních komunardy v Paříži v roce 1872 referuje o obvinění i dvou žen ze spolupachatelství: jednou byla dvacetiletá hospodská, která vrahy následně obsluhovala a druhou triadvacetiletá hadrnice, provdaná, provozující markytánství, která byla přítomna přímo při činu, následně však uprchla a ve svém bytě se nevyskytuje, takže nemůže být souzena. *Neue Freie Presse*, 23. 2. 1872

⁶⁴ Takový příběh přinesly například *Neue Freie Presse* a týkal se šedesátileté hadrnice z Josefova, kterou našli mrtvou v jejím bytě. Úřední komise našla v ubohém příbytku, pod nejrůznějšími hadry a zbytky plesnivého chleba jednak bankocetle, které už ztratily hodnotu, ale také 700 zlatých, pečlivě a celoživotně uspořené z tvrdé práce. Nešlo o bájný poklad, jak se okamžitě začalo roznášet po celém okrese, ale dědic zůstal nejistý, protože žena neměla děti a žila zcela sama. *Neue Freie Presse*, 5. 7. 1885, s. 6. Téměř analogicky *Plzeňské listy*, 29. 2. 1880, s. 2 nebo *Pražský denník*, 16. 6. 1872, s. 2. O své úspory v řádech stovek zlatých, dokonce na vkladních knížkách, přišla další pražská hadrnice rukama dvou tuláků, které nechala u sebe přespat. Byť byli lapeni relativně rychle, většinu peněz stihli utratit. Hadrnice zůstala škodná, ale živá. *Pražský denník*, 27. 6. 1876, s. 4.

Na druhé straně stály žurnalisticky modifikované příběhy, které bídný osud lidí na okraji společnosti obrušovaly do sentimentální podoby – vzdálené a proto dojímavější, ale nepřekážející ve vlastním životě čtenáře, takové, které bylo možné po přečtení bez výčitek svědomí odložit spolu s novinami. Takový byl například *Sen hadrnice* publikovaný v *Oesterreichische Gartenlaube*:⁶⁵ mladá žena, skoro ještě děvče, se zasní před výlohou luxusního obchodu. Alespoň na chvíli by chtěla mít nádherné šaty a prodlévat ve zlatých sálech, ale protože se jí nepodaří chodit v čistém oblečení a jíst u prostřených stolů ve vytopených jídelnách, bere na sebe alespoň veselou masku dítěte ulice,⁶⁶ kterému nic není svaté, ale pokud maska spadne, sotva je k vidění smějící se člověk. Relativně časté byly příběhy ukazující pád ze společenských výšin do bezedné propasti chudoby. Byl to právě úděl hadrnice, ve kterém se takový propad zastavil. Pro zvýšení dramatického i nabádavého účinku byl takový příběh čas od času zasazen do francouzské, resp. přímo pařížské společnosti.⁶⁷ Hadrnice dostala přece jen jakousi noblesou zavánějící pojmenování *chiffonniere*, ale zůstala součástí společenstva žebráků města Paříže.

Specifickou záležitostí pak byla povídková tvorba nebo fejetony, ve kterých postava hadrnice plnila stejnou úlohu, jako *chudá služka, která ke štěstí přišla*. Ne vlastní zásluhou, ale vlivem příznivých okolností se vymanila ze svého mizerného údělu. Lze nalézt i ostrá ohrazení proti takovým námětům povídek, ve kterých „hrabě uvede hadrnici na zámek a obleče ji do sametu a hedvábí“ a dalších podobných, v nichž chudák ke štěstí přišel náhodou nebo milosrdenstvím mocných: taková četba probouzí naděje, co se nikdy nevyplní a je nepřipustné podobně klamat.⁶⁸ Hadrnice byla v tomto kontextu vnímána víc jako symbol, než skutečné společenské zařazení.

Častěji však byla hadrnice „shrbená postava stařeny, v hadry bídně obalená“, pevně spojená s nejsprostší lihovinou, za kterou je schopná utratit všechno: „ano, tímto jedovatým lékem kultura 19. století podává úlevy rozervancům!“⁶⁹ Fejeton rámoval protialkoholní úvahy příběhem společenského pádu mladé ženy, který neměl dobré východisko: jeho hlavní hrdince nezbyval jiný prostor, než život hadrnice schopné proklínat i Krista na náhrobku rodičů, které považuje za tyrany a kterým není schopná ani po letech odpustit. Naproti tomu hadrnice Františka Emanuela Züngela, dávající veršované poučení do života mladým dívkám, je schopná v závěru vševedoucího nadhledu: „Všechny světa milostnosti, jsou jen – hadry, sklo a kosti!“⁷⁰

Velkým literárním námětem se hadrnice nestávala často, byť především romantikům nebyl příběh hraniční chudoby a lidského zoufalství cizí.⁷¹ V českojazyčné tvorbě zpracoval tento námět v baladě dnes téměř zapomenutý Josef Jaroslav Kalina.⁷² Hrdinkou jeho fantastické a děsivé balady je matka, která sebe a své děti živí jako hadrnice. Když se obživa nedaří, odhodí poslední zábrany a začne na hřbitově „prstíčkem nemluvněte“ vyhrabávat kosti mrtvých, aby je vyměnila za chleba pro své děti. Duchové se jí pomstí a po zběsilém nočním reji žena není mrtvá: „Trčí kostroun – stuhlá upířice“ – proměněná v monstrum, které saje krev bojarům, ale také rosu stírá, květy sbírá a hvězdy snímá, pluje povětrím, ničí úrodu i

⁶⁵ *Oesterreichische Gartenlaube*, 7. 2. 1881, s. 5 a 7.

⁶⁶ Naturkind.

⁶⁷ Vhodnou spojitostí býval v 60. letech 19. století důsledek burzovních spekulací, později většinou nezřízený a rozmařilý život, který se rovněž lépe ukazoval jako „cizí“ než jako „domácí“.

⁶⁸ *Arbeiter Zeitung*, 24. 1. 1897, s. 6.

⁶⁹ B. V. L., *Hadrnice, Ohlas od Nežárky*, 2. 8. 1879, s. 246-247.

⁷⁰ František Emanuel ZÜNGEL, *Básně*, Praha, vlastním nákladem 1868, s. 111-112.

⁷¹ Baladu *Hadrnice* lze nalézt například v díle Adama Mickiewicze.

⁷² Žil v letech 1816 – 1847. Vystudoval srovnávací filologii, živil se především jako učitel a překladatel, básně publikoval časopisecky a nedošel, snad s výjimkou balady *Kšaft*, bezvýhradného uznání ani za života, ani posmrtně. *Lexikon české literatury*, Praha, Academia 1993, s. 630-633.

mladé životy, je odolná vůči zaklínačům upírů i jiným kouzlům, stojí jako nezničitelná socha všem na očích:

„U strach všem, kdo bližním ubližují,
Nad jejich se bídou nasmilují!“⁷³

Balada nemá šťastné zakončení, žena není v závěru nevysvobozena, s dětmi se neshledává, zůstává všem pro strach v blízkosti živých. V básni jsou patrné lidové motivy, nemá však ani přímočarost původní lidové tvorby, ani formální půvab například balad Erbenových. Snad příliš složitě propletený děj spojuje velmi jednoduchá myšlenka: mezní životní situace hadrnice byla způsobená bídou, která nebyla přičiněním nikoho z lidí odstraněna, proto žena přestoupila veškerá příkázání lidská i božská a stala se stvůrou i mementem.⁷⁴ Dobová literární kritika nepřestala vnímat reálnou podobu hadrnice v ulicích měst 19. století a její prolnutí do umělecké licence: „není to více sprostá, ušpiněná žena, která hledá hadry a kosti ve smetištích, která kupuje staré sklo a jiné zvetšlosti, jakž to denně vidáme – nikoliv, v Kalinově baladě representuje hadrnice chudobu vůbec, která umírá hladem a nouzí. Bylo by zajímavé vidět člověka, kterého by při čtení této krásnopříšerné balady více dojala gramatikální pokleska, nežli balada sama.“⁷⁵

Hadrnice nebývala pro literární ztvárnění samostatným námětem, ale přirovnáním, synonymem obecné nadávky, nebo vyjádření naprosté bezcennosti čehokoliv (včetně života): nestojí to ani za to, aby se pro to hadrnice shýbla, je to tak špatné, že by to i každá pořádná hadrnice nechala ležet.⁷⁶ Pojmenování bylo používáno ve spojitosti se ženou opilou, nebo alespoň páchnoucí kořalkou. Ale také pro člověka vykořeněného, který ke své existenci potřebuje jenom „nůši a šněrovadlo“,⁷⁷ je odhodlaný kdykoliv odejít kamkoliv, neváže se ani ke kraji ani k lidem.⁷⁸ To všechno sice 19. století znalo, ale považovalo to za nedobrou osudu a ve většině případů za špatné rozhodnutí, následně přinášející jenom problémy. V poněkud odlehčenější rovině mohla mít hadrnice stejný význam jako třeba černá kočka: pokud byla prvním člověkem spatřeným po ránu, přinášela neštěstí celý den.⁷⁹ Je třeba připustit, že hadrník se – na rozdíl od své ženské kolegyně – vyskytoval v dobovém literárním, ale i dramatickém a dokonce i žurnalistickém zpracování naprosto výjimečně, ať už v kladném nebo záporném významu.

Hadrnice se objevovala i v tvorbě dramatické, ale většinou jako epizodní postava, mnohdy komického typu. Výjimkou z toho by mohla být fraška J. K. Tyla *Dobrodruh a hadrnice*,⁸⁰ kde dobrodruhem je syn a hadrnice jeho matka. Jde o sice komplikovaně spletaný, ale ne příliš přesvědčivý příběh, jehož vyústěním je zcela nefraškovité vyznání víry v mateřskou lásku. Hadrnice matka Truchotová zůstává ve stínu jiných postav a nemůže být ani obětavou a milující matkou, ani ráznou lidovou figurou, která si nebere servítky.

⁷³ Josef Jaroslav KALINA, *Básnické spisy*, Praha, I. L. Kober 1874, *Hadrnice*, s. 14 – 22.

⁷⁴ Dnes je tato báseň prakticky zapomenuta, ale především druhá polovina 19. století cítila povinnost nějak na tvorbu J. J. Kaliny reagovat, vřadit ji do kontextu českého písemnictví a *Hadrnice* k tomu byla zvláště vhodným příkladem. Bez nároku na úplnost k tématu například: *Literatura česká 19. století: od Josefinského obrození až po českou modernu*, díl 2: od M. Zd. Poláka ke K. J. Erbenovi, s. 842-848. *Dějiny literatury české*, díl 2, Od osvícenství po družinu Máje, s. 965. Antonín PROCHÁZKA: *K pramenům Havlíčkových Tyrolských elegií*, LF 41, 1914, s. 31 a n.

⁷⁵ Josef Jaroslav KALINA, *Balady*, neautorizovaná recenze, *Pražské noviny*, 13. 5. 1853, s. 3.

⁷⁶ Což ostatně mělo reálný základ ve skutečném vnímání: „ženskou s policajdohlídkou k sobě na byt nevezme ani hadrnice“ konstatovaly *České noviny* na účet 72x trestané recidivistky. *České noviny*, 24. 4. 1880, s. 3.

⁷⁷ *Toman pánbičkář, poslední hejduk Šumavy*, Vídeň, Daberkow (1900), s. 771.

⁷⁸ Což, jak už bylo zmíněno, ve skutečnosti nebyla pravda, protože licence k provozování tohoto způsobu obživy ve svém důsledku vázala každou hadrnici k určitému konkrétnímu místu.

⁷⁹ Karel SABINA, *Morana, čili svět a jeho nicoty*, Praha, Topič 1909-1910, s. 83 – 84.

⁸⁰ *Dobrodruh a hadrnice*: drama dle Arnošta Rittera přeložil J. K. Tyl, in: *Divadelní ochotníček*, nové sbírky 66, Praha 1874.

V repertoáru současných divadel tato Tylova fraška není. Drama o čtyřech dějstvích od Anny Turnovské (Forchheimové-Rajské) s názvem *Hadrnice* dokonce zůstalo v rukopise.⁸¹

V dobové publicistice lze nalézt i obrázky alespoň od pohledu nekomplikovaných lidových figurek, které život braly tak, jak přicházel a jeho příkoří nebyla tím hlavním, co řešily. Tak byla představena hadrnice Kordula „majitelka počestné hadrnické firmy v jedné z nejužších a nejtmašších uliček židovského města“,⁸² ke které sousedka přispěchala na návštěvu, aby zvěděla novinky, protože „hadrnice po celé Praze přece dost novinek seberou“ a také přehlédla, zda by se něco nedalo ještě výhodně koupit. Jak tak hrabala v sudu s kostmi, našla useknuté lidské ruce i s prsty. K hrůznému nálezu hned přivolala „strážníky“.⁸³ Zběh lidí kolem okamžitě vytvořil teorii, podle které měla hadrnice důvod vraždit: je chudá a kosti zpeněží. Ta rázná žena se však bránila a podařilo se jí vzpomenout si, kde tu věc sebrala. Na místě, kde našla useknuté „lidské“ ruce i s prsty, pracoval preparátor, který právě vycpával dva medvědy pro muzeum a nepotřebné hnáty stažené z kůže odhodil. Muž zákona na místě omdlel, aniž by shlédl vycpané medvědy, a hadrnice se mohla vrátit domů.

Do dobového humoru hadrnice pronikla čas od času a většinou to nebyla ona, ze které si autoři tropili smích. *Humoristické listy* uměly být lapidární: „V čem jsou si rovny policie a hadrnice? Obě sbírají!“⁸⁴ Zároveň vyžadovaly od čtenářů orientaci v současném dění: „U Macharů: Posluhovačka: ‚Už jsem vám řekla, že žádných hadrů nemáme.‘ Hadrnice: ‚Prosím, líbějí se jen líp podívat. Mě se řeklo, že prej milostpán moc a moc trhá.“⁸⁵ Stejně tak byla důležitá znalost konkrétního prostředí: „Pán vykoukne z okna: Hadrů nemám, ale chcete-li ale mít hodně kostí, tu máte plíšek na oběd v pivováru U Křišpínů!“⁸⁶ V denním tisku kolem přelomu 19. a 20. století sporadicky proběhla i zpráva o vystoupení některého z kabaretních umělců, kteří představí novinku ve svém repertoáru – píseň nazvanou *Hadrnice*. Podle takových zpráv je obtížné odlišit, zda šlo stále o jeden opus, nebo o skutečné novinky. Lze však předpokládat, že to vždy byly text i melodie sloužící především pro pobavení posluchačstva, ať už žertovného nebo dojemného ražení.⁸⁷

V ještě lehčím duchu se nesl další trend, patrný na samém konci 19. a počátku 20. století. Když se především ve velkých městech objevila obliba „plesů ničemů“ („plesů hadrníků“),⁸⁸ hadrnice se dostala na čestné místo mezi zvláště vybranou společností lůzy a holoty. Plesový kostým hadrnice byl patrně žádaný, protože jej pravidelně v sezóně nabízely všechny luxusní půjčovny a výroby maškarních převleků.⁸⁹ S tím poněkud kontrastovalo vnímání hadrnice jako motivu výtvarného umění. Neobjevovalo se často, ale pokud už vzniklo, pak ve dvou základních rovinách. Buď se jednalo o zachycení typu městského obyvatelstva, nebo bylo využito pro zvýšení dojmu bezvýchodnosti, někdy i zoufalství. Takovým byl patrně i obraz René Reinickeho,⁹⁰ v té době kreslíře z *Fliegende Blätter*, který

⁸¹ František DOUCHA, *Knihopisný slovník česko-slovenský: aneb seznam kněh, drobných spisův, map a hudebných věcí vyšlých v jazyku národa česko-slovenského od roku 1774 až do nejnovější doby*, Praha, I. L. Kober 1865, s. 272. Autorka je v soupise uváděna pod příjmením manžela Josefa Ladislava Turnovského, rozená Forchheimová, s uměleckým pseudonymem Rajská.

⁸² *Paleček*, 2. 5. 1874, s. 246-247, autor: AN.

⁸³ Muž zákona opravdu není přesněji specifikován.

⁸⁴ *Humoristické listy*, 5. 10. 1872, s. 319.

⁸⁵ *Humoristické listy*, 30. 11. 1894, s. 3.

⁸⁶ *Paleček*, ročník I (1872), č. 27, s. 211.

⁸⁷ Například do Brna je podle tamní *Die Presse* importovali zajíždějící vídeňští umělci a většinou následuje poznámka, že po jejich vystoupení se bude tančit.

⁸⁸ Vídeňské i pražské a brněnské německé noviny té doby užívaly termínu Lumpenball.

⁸⁹ *Prager Tagblatt* z let 1910-1912 přinášel takové inzeráty opakovaně. Mužský kostým stejného typu se v inzerátech nevyskytuje.

⁹⁰ Žil v letech 1860-1926, působil nejenom v mnichovských *Fliegende Blätter*, ale jako kreslíř pro další časopisy. Samostatnou tvorbu ovlivněnou secesí vystavoval od roku 1887. 1894 získal malou zlatou medaili

se pod názvem *Popeleční středa* objevil na pražské umělecké výstavě roku 1891. Podle referenta z *Prager Tagblatt* mu dominovaly dvě ženské postavy, z nichž jednou byla hadrnice jdoucí za svou prací.⁹¹ Ve stejném roce se objevila zpráva o pastelů Franze Skarbiny,⁹² zachycujícího londýnskou hadrnicí. Stylizovaná je i fotografická sbírka vídeňských lidových typů, kterou zhotovil fotograf Otto Schmidt. Ženský svět v ní zastupují zelinářka, mlékařka, dva typy pradelen a také hadrnice.⁹³ Ta má na hlavě na pevně uvázaný šátek, kolem pasu obtočenou pytlou, na zádech nůši s vysokým zadním dílem, jenž ji lehce chrání hlavu. Jde o ženu velmi neurčitého věku, která možná nemá všechny zuby. Na fotografii vyhlíží poměrně realisticky. Ve srovnání s čistoučkou a nazdobenou pradelenkou ze stejné série je však zřejmé, že se jedná o výrazně stylizované fotografie, které podle vkusu doby vzniku zástupce jednotlivých obslužných profesí hlavního města zásadním způsobem upravovaly. Skutečná vizáž hadrnic patrně byla neslučitelná s požadavky ateliérové fotografie i s rozvernými maškarními kostýmy vyšší společnosti pohasínajícího 19. století.

Pro hadrnice a hadrníky lze prostor jejich společenského pobývání patrně nejpřiléhavěji vymezit pojmem „subkultura chudoby“.⁹⁴ Podstata jejich práce do jisté míry vylučovala, aby se stali migrujícím živlem: jednak to nešlo z úředních důvodů, jednak by vzbuzovali nedůvěru a odstup, který by jim bránil v úspěšné činnosti. Na druhou stranu mezi těmi, kdo pracovali, patřili k nejhudším. Někdy to bylo jenom vizuální, protože si byli schopni jistou finanční rezervu vytvořit, někdy to bylo skutečné. Včetně všech doprovodných jevů a bezvýhodnosti takového společenského zařazení. Pokud taková osoba zcela nerezignovala na způsob vlastní existence, tak musela v 19. století spoléhat jenom sama na sebe. Nehodila se do žádného modelu tehdy se měnící pomoci založené na milosrdenství ve starším smyslu slova a neměla místo ani ve vznikajících státních, resp. samosprávných podpůrných systémech nové doby. Bylo jenom na každém z nich, nakolik se bude umět postarat sám o sebe, jak si toho doba cenila a jak to do značné míry vyžadovala.⁹⁵ Pokud tomuto modelu dostáli a zároveň nepřekročili hranici zákona směrem k obecné kriminalitě, mohli být dokonce i svým způsobem respektovanými osobami, zvláště v kontextu nevelkých venkovských měst a vesnic. Hadrníci a hadrnice nebyli zajímaví ani pro provozovatele papíren, byť stáli na počátku řetězce, který jim dodával tolik potřebnou surovinu. Nebyli zajímaví ani pro finanční správu, protože jejich činnost byla tak nevýnosná, že se při ní daly jenom stěží páchat důchodkové delikty. Ten v úvodu popsáný, jehož úspěšné odhalení urychlilo kariéru třech členů finanční stráže v obecně složitě a nelehké službě hraničního okrsku, se vylíhl v hlavách a byl realizován lidmi naprosto nesouměřitelně bohatšími, než byla i ta nejspořivější hadrnice. A také než byl kterýkoliv respicient i komisař finanční stráže.

z berlínské umělecké výstavy. Je řazen mezi „mnichovské akvarelisty“
https://de.wikipedia.org/wiki/Ren%C3%A9_Reinicke, 10. 12. 2017.

⁹¹ *Prager Tagblatt*, 20. 6. 1891, s. 1-2, Pražská umělecká výstava, nro 22.

⁹² Žil v letech 1849 – 1910, je řazen mezi impresionisty a náležel do okruhu berlínské akademie, kde byl od roku 1888 řádným profesorem. Pochmurným až děsivým situacím jako tématům svých prací se rozhodně nevyhýbal. https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Skarbina, 11. 12. 2017. V souvislosti s Pražskou uměleckou výstavou referoval *Prager Tagblatt*.

⁹³ Referovaly *Neue Freie Presse*, 23. 12. 1885, s. 5. Tato série nebyla jediná, od stejného autora je dnes k dispozici na www.bildarchivaustria.at, fotografie hadrnice z roku 1886, inv. č. PK 3274,5-C, 12. 6. 2017.

⁹⁴ Více pro starší období, ale bez výslovného vyloučení 19. století používá Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450-1850*, Praha, Vyšehrad 2003, ISBN 80-7021-579-8.

⁹⁵ K takovým postojům z druhé poloviny 19. století podrobněji např. Marie MACKOVÁ, *Josef Niederle*, in: Lukáš Fasora - Jiří Hanuš - Jiří Malíř (Hg), *Sozial- reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848-1914*, München 2010, s. 375-389, ISBN 978-3-89975-192-5.